

М.А. Панфьорова
кандидат історичних наук, доцент
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Місце Південно-Східної України в системі адміністративно-територіального устрою Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.

Стаття присвячується одному з аспектів процесу включення Південно-Східної України до складу Російської імперії в окреслений період, а саме розвитку адміністративно-територіальної інфраструктури, до якої на той час входили губернії, намісництва, повіти, міста, фортеці, великі поселення. Складовими цього процесу були: міжнародні відносини, внутрішня політика Російської держави, адміністративно-територіальні перетворення, виникнення нових міст та зміна статусу вже існуючих укріплених пунктів.

Статья посвящена одному из аспектов процесса включения Юго-Восточной Украины в состав Российской империи в обозначенный период, а именно развитию административно-территориальной инфраструктуры, к которой в то время входили губернии, наместничества, уезды, города, крепости, большие поселения. Составляющими этого процесса были: международные отношения, внутренняя политика Российского государства, административно-территориальные преобразования, возникновение новых городов и изменение статуса уже существующих укрепленных пунктов.

The article is devoted to one aspect of the process include Southeast Ukraine into the Russian Empire in the period outlined, namely the development of territorial-administrative infrastructure, which at that time consisted of the province, province, counties, cities, fortresses, large settlement. Component were: international relations, domestic policy of the Russian state, territorial transformations, the emergence of new cities and change the status of existing fenced areas.

Ключові слова: Південно-Східна Україна, історіографія, край, губернія, регіон, адміністративно-територіальні перетворення.

Постановка проблеми

Південно-Східна Україна – важливий промислово-аграрний регіон нашої держави. Тут зосереджена більшість підприємств гірничодобувної, металургійної, машинобудівної та хімічної промисловості. На нього припадає значний відсоток посівних площ України. Розвиток регіону впливає на особливості його соціально-економічної структури, яку потрібно враховувати при розробці та реалізації багатьох напрямків державної політики. Сучасний рівень розвитку регіону є безпосереднім наслідком подій, що відбувалися наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст., коли починав створюватися своєрідний, багатогатний господарський комплекс краю, проходячи у своєму становленні через численні перетворення.

Зміни в міжнародних відносинах Росії та Туреччини й правовому статусі українських територій в останній чверті XVIII ст. зумовили перетворення їх використання з оборонного на адміністративно-економічний. Процес був тривалим і суперечливим, але закономірним, та сприяв формуванню сучасної своєрідної інфраструктури.

Саме тоді ця територія остаточно втратила свою автономію і стала складовою частиною Російської імперії. Після знищення Запорізької Січі царський уряд перейшов до активної колонізації краю, перенісши на цю територію форми відносин, що склалися в центрі Росії. Вони визначали напрямки розвитку регіону понад століття і залишалися традиційними й надалі.

Запровадження загальноросійського адміністративно-територіального устрою на теренах Південно-Східної України в поєднанні з існуючими тут місцевими традиціями в другій половині XVIII ст. стало новим етапом у житті регіону та обумовило багато його особливостей, порівняно з іншими районами Росії та України. Через віддаленість території її стратегічне значення, місцеві звичаї, частково й завдяки особі першого генерал-губернатора князя Потьомкіна, регіон мав деяку самостійність у розв'язанні адміністративних питань. У цілому адміністративні зміни на теренах краю проводилися для забезпечення повного контролю над ним.

Як показник розвитку в багатьох сферах можуть розглядатися міста взагалі, та цього регіону зокрема. Особливе значення міст у Південно-Східній Україні зумовлюється ще й тим, що обраний період є часом, коли утворилася та розвинулася їх більшість через поширення адміністративно-територіального поділу Росії на ці території.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У розвитку історіографії проблеми можна виділити три періоди: XIX – початок XX ст., 20-ті – 80-ті рр. XX ст. та 90-ті рр. XX – початок XXI ст. Праці дослідників Південно-Східної України мали історичний і навіть описовий характер. Державно-правовий підхід до питань адміністративно-правового устрою був відсутній. Це можна пояснити тим, що і в царській Росії, і в Радянському Союзі було неможливим досліджувати особливості окремих регіонів, особливо якщо вони мали національний або демократичний характер. Сьогодні підходи досліджень змінюються, але здебільшого вони стосуються України взагалі, а не її регіонів.

Уже в першій половині XIX ст. регіон став об'єктом для наукових студій. Найбільш ранні роботи належать Є. Ковалевському й пов'язані з історією добувної промисловості на території Бахмутського та Слов'яносербського повітів Катеринославської губернії [1]. У роботі чітко визначені кордони Слобідсько-Української, Катеринославської губерній та Земель Війська Донського.

З часом тематика досліджень розширювалася. Це пов'язано, насамперед, з тим, що регіон відігравав все більшу роль у промислово-господарському комплексі держави. Уже в 1836 р. А.О. Скальковський видав у двох частинах свою роботу «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края», яка охоплювала 1731-1823 рр. і була спробою комплексного аналізу історії розвитку регіону [2]. Дослідник торкнувся територіально-адміністративного поділу Новоросійської та Азовської губерній. Наявні в автора й деякі відомості про міста: їх заснування, розташування, церкви. Науковець подав велику кількість нового фактичного матеріалу. Зважаючи на те, що значна частина архівних документів, якими А.О. Скальковський користувався для підготовки своїх праць, на сьогоднішній день втрачена, його дослідження мають особливе значення. В останній своїй роботі історик показав усі історичні зміни, що відбувалися в історії краю протягом XVI – першої половини XIX ст. [3]. Його дані, зокрема про територіальний поділ, мають великий ступінь достовірності.

У 60-х рр. XIX ст. Катеринославський Губернський статистичний комітет випускав серію пам'ятних книжок, основним змістом яких були описи міст Катеринославської губернії [4]. Це видання мало продворянський характер, усі позитивні зрушення в краї розглядалися як заслуга або самої Катерини Великої, або її намісників: Потьомкіна та Зубова; з часом згадувалися Павло I, Мико-

ла І та Олександр І. Основним джерелом написання цих книжок було Повне зібрання законів Російської імперії (надалі – ПЗЗ Російської імперії) і частково матеріали переписів, зокрема 1824 р. Деякі неточності, які зустрічаються в цих книжках, пов'язані переважно з неуважним ставленням до праць попередніх дослідників та науково-популярним характером видань.

У другій половині ХІХ ст. продовжувалася робота по вивченню історії церкви, яка опосередковано пов'язувалася з історією адміністративно-територіального устрою. На особливу увагу заслуговує праця Феодосія Макар'євського [5]. У першому виданні охоплено Катеринославський, Верхньодніпровський, Новомосковський та Павлоградський повіти, а в другому – Бахмутський, Словоносербський, Маріупольський, Ростовський та Олександрівський. Робота ґрунтується на широкій джерельній базі, серед якої значне місце посідає церковна документація (архів Консисторії).

Найбільш об'єктивними в науковій літературі ХІХ ст. доцільно вважати огляди, в яких зазвичай використовувалося широке коло різноманітних джерел, статистичного матеріалу тощо. Так, в описі Харківської губернії І. Кованько, автор звернувся як до робіт попередніх дослідників (Срезневського, Рігельмана, Біляєва), так і до своїх сучасників (Філарета, Зябловського, Щербатова), а також іноземних авторів (Ахенваля, Пуффендорфа) [6]. Ця робота охоплює хронологічні межі – 1780-1857 рр. – та має набагато більше фактичного матеріалу, зокрема цифрового. Докладно розглянуто адміністративно-територіальний поділ регіону, склад населення охарактеризовано по повітах, окремо виділені військові, за повітами подано кількість населених пунктів, ярмарків, землі. Дослідник звернув увагу на зміни територіального поділу, з інших питань відомості наявні лише за 1852, 1857 роки. У роботі відсутні авторські висновки, що робить дослідження описувачим.

Єдиною роботою з історіографії ХІХ – початку ХХ ст., яка цілком присвячувалася питанню адміністративних перетворень на території Азовської губернії, стала праця Я.П. Новицького [7]. Вона вийшла під рубрикою «архівні джерела» й хронологічно висвітлювала період 1775-1783 рр. Окрім докладного опису кордонів колишньої Азовської губернії, автор давав відомості про великі міста, їх мешканців, ярмарки тощо.

На початку ХХ ст., продовжуючи серію видань довідкового характеру, вийшов багатотомний збірник під редакцією Семенова-Тяньшанського. Його 7 та 14 томи були присвячені, відповідно, Малоросійській та Катеринославській губерніям [8]. Матеріали цього ґрунтового видання мали конкретний характер: містили дані про заснування населених пунктів, підприємств, про великі ярмарки, торги тощо.

У 1913 р. вийшло дослідження Ю. Готьє, присвячене обласному управлінню в Росії від Петра І до Катерини ІІ. Його перший том охоплював 1727-1775 рр. [9]. Робота написана на основі матеріалів ПЗЗ Російської імперії, але, незважаючи на таке досить достовірне джерело, в роботі зустрічаються неточності щодо часу тих чи інших адміністративно-територіальних перетворень.

У радянський період увага дослідників прикута до соціального складу населення та розвитку економіки, в якому головну роль відігравали робітники та селяни. До обігу вводяться архівні документи царської доби, обраховуються кількісні показники у різних сферах та їх динаміка, але, як і раніше, національні особливості регіонів оминаються.

У 1959 р. з'являється одна з ґрунтовних комплексних робіт О.І. Дружиніної, присвячена Північному Причорномор'ю 1775-1800 рр. [10]. Широка джерельна база надає дослідженню особливої цінності. Були введені до наукового обігу матеріали Російського державного військово-історичного архіву (надалі – РДВІА) та Російського державного архіву давніх актів (надалі – РДАДА) в Москві, архіву

міста Сімферополя, використовувалося ПЗЗ Російської імперії тощо. Авторка співставляє дані попередніх дослідників з архівними: матеріалами ревізій, звітів губернаторів, статистичними даними, матеріалами приватного та генерального межувань, подає різні підходи.

Особливу цінність для вивчення історії Південно-Східної України має монографія В.М. Кабузана [11], яка присвячена заселенню Новоросії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Робота ґрунтується на великому фактичному, здебільшого архівному матеріалі. Учений на підставі співвідношення і сукупності даних ревізій, церковного та адміністративно-поліцейського обліку подає детальний (майже за кожен рік) аналіз динаміки населення регіону. Крім розгляду стихійних міграцій та державної колонізації краю, історик торкається питання співвідношення міського та сільського населення, стану господарства на різних етапах, питань адміністративно-територіального поділу.

На підставі урядових актів, зібраних у ПЗЗ Російської імперії, географічних і статистично-економічних описів та картографічних матеріалів офіцерів Генерального штабу, надрукованих у Записах Одеського товариства історії і старожитностей матеріалів, атласу Катеринославського намісництва 1784 р., який зберігається у РДВІА м. Москви, та інших матеріалів у 1967 р. Ф.О.Редько зробив спробу докладно вивчити зміни в адміністративно-територіальному устрої півдня України в останній чверті XVIII ст. [12]. Цінність роботи полягає в тому, що автор прогнозував стан джерельної бази з цієї проблеми та історіографії, і практично вперше звернувся до адміністративного устрою, як до окремої теми дослідження.

Серед праць 80-х рр. XX ст. з історії цієї території привертає увагу робота В.І. Тимофійенка [13]. Автор на багатому архівному матеріалі простежує розвиток міст Північного Причорномор'я у другій половині XVIII ст. У ній подаються плани міст, що дозволяє читачеві образно відтворити їх стан на той період.

Невирішені раніше частини загальної проблеми

У період незалежності нашої держави увага дослідників зосереджується на аналізі зробленого їх попередниками, висвітленні не вивчених досі питань. Складаються підручники, тексти лекцій, краєзнавчі нариси, ґрунтовні монографії, публікуються роботи представників діаспори. Головна увага зосереджується на значенні України або її регіонів у складі попередніх держав, на її особливостях, але регіональні особливості всередині держави не досліджуються.

Безпосередньо містам Донбасу наприкінці XVIII ст. була присвячена робота В.О. Пірка, яка базується на матеріалах опису Азовської губернії [14]. Дослідник подав дані про м. Маріуполь, Бахмут, Тор і Маяки від моменту їх заснування до кінця XVIII ст., соціальний склад їх мешканців, кількість будівель, ярмарків, промислових підприємств, основні заняття населення та корисні копалини поблизу міст. Інформація про адміністративно-територіальні перетворення частково зосереджена в роботі автора про військово-землеробські поселення [15]. У ній підкреслюється роль регіону в обороні та економіці Російської імперії.

У 1997 році вперше в Україні була видана робота політолога з української діаспори Богдана Кравченка [16]. І хоча вона присвячена XX ст., автор часто звертається до історичного минулого. Приділено увагу етнічному складу населення в Донецькому басейні за даними V ревізії і співвідношенню міського та сільського населення. Дослідник намагається показати фактори, які стримували національний розвиток України, проводить аналогії між розвитком міст у суспільствах з ендегенним розвитком і суспільствах колоніального типу та приходять до висновку, що саме в другій половині XVIII – XIX ст. Україна перетворюється на «безпечний ринок для нових галузей промисловості центру Росії» [16, с. 33].

У 2004 році вийшла монографія М.А. Панф'єрової про формування адміністративної та соціально-економічної структури Південно-Східної України в окреслений період [17]. Другий розділ роботи присвячений безпосередньо адміністративно-територіальним перетворенням. Авторка детально описала кордони та склад новоутворених губерній та повітів, причини появи намісництва та процес розбудови адміністративних центрів.

У цьому ж році вийшла монографія В.О. Пірка, присвячена заселенню та господарському освоєнню Степової України в XVI–XVIII ст.ст. У роботі наявні дані про територіально-адміністративні перетворення на окресленій території, їх причини, передумови і наслідки для краю. Науковець звертає увагу на відносини адміністрації регіону з центральною владою та місцеві особливості у багатьох напрямках. Розділ про міста регіону, на думку автора, належить до найбільш досліджених [18]. Робота написана на співставленні широкого кола архівних джерел. На матеріалах РДВІА та РДАДА подані таблиці про кількість міст по повітах Катеринославського намісництва, про кількість землі під цими містами та населення жіночої та чоловічої статі у містах за 1784 р. Крім того, в додатках подаються графічні матеріали стосовно великих міст і мапи всієї території.

Формулювання цілей статті

Дослідити один із аспектів процесу включення Південно-Східної України до складу Російської імперії в окреслений період (розвиток адміністративно-територіальної інфраструктури).

Виклад основного матеріалу дослідження

Адміністративно-територіальний устрій – це внутрішня структура держави, її поділ на складові частини. Крім адміністративно-територіальних одиниць, до складу держави можуть входити автономні політичні утворення або навіть суверенні держави. Залежно від цього, за формою державного устрою держави поділяються на унітарні, федерації та конфедерації. Отже, внутрішня структура держави відображає характер співвідношення держави та її складових частин [19].

У XVIII ст. юридична наука ще не оперувала такими категоріями. Російська держава була імперією й автономні утворення суперечили її сутності. Після підписання Березневих статей 1654 р. відбувався невпинний процес обмеження автономії українських земель.

У середині 60-х років XVIII ст. на російській частині українських земель починаються адміністративні реформи. Вони були складовою частиною комплексу заходів, спрямованих на ліквідацію ознак автономії та зрівняння регіону з іншими частинами великої імперії. Після ліквідації гетьманства у 1764 р. відразу ж починається заміна полкового устрою, який сформувався під час Визвольної війни 1648-1654 рр., як адміністративно-територіальний на звільненій від Речі Посполитої частині України [20]. Курені та паланки, як адміністративно-територіальні одиниці Запорізької Січі, не бралися царським урядом до уваги. Засновані на території паланок місцевим населенням та переселенцями зимівники, хутори, слободи, села, разом з оборонними спорудами та укріпленими поселеннями, включалися до новоутворених адміністративно-територіальних одиниць. Цей процес супроводжувався численними конфліктами між козаками та новою адміністрацією аж до ліквідації Запорізької Січі [18, с. 48-50, 58-59].

У залежності від характеру перетворень губернії поділялися на: 1) губернії, в яких не змінювалися ні губернські, ні повітові кордони; 2) губернії, межі яких не змінювалися, але дещо змінювалися межі їх повітів; 3) губернії, в яких змінювалися як губернські, так і повітові межі. Губернії, що утворювалися на

окресленій території, належали до третього виду [21]. Це свідчить про рівень реформування, який довелося вжити царській владі через неспівпадіння адміністративно-територіального поділу двох держав, про рівень уваги до окресленої території та її ролі на той час.

Спочатку губернський поділ запровадили лише в Слобідській Україні, залишивши полки як військові утворення, а не адміністративні одиниці. Згідно з указом від 22 березня 1764 р. на базі Нової Сербії та Новослобідського полку створювалася Новоросійська губернія. Указом від 11 червня того ж року до новоутвореної губернії приєднали Українську лінію, Слов'яносербію та Бахмутський козацький полк. Розташовані тут гусарські полки перейменовувалися та реорганізовувалися. Бахмутський гусарський полк розташовувався в околицях Бахмута, Донецький та Луганський – уздовж Дінця та Української лінії, Дніпровський пікінерний та переведений з Києва Молдавський гусарський (Самарський) – при Самарі та Дніпрі. 26 лютого 1765 р. Новоросійська губернія була розділена на дві провінції: Єлизаветградську, на правому березі Дніпра, та Єкатерининську і Бахмутський повіт, що відійшов від Воронежської губернії у 1765 р., – на лівому [18, с. 60-61].

Після підписання у 1774 році Кючук-Кайнарджійського мирного договору між Росією та Туреччиною, до першої відійшли нові землі між Дніпром і Бугом, а також на узбережжі Чорного моря. У зв'язку з цим територія Новоросійської губернії значно розширилася, що, в свою чергу, призвело до утворення на теренах регіону ще однієї – Азовської губернії. Згідно з указом 1775 р. про Новоросійську та Азовську губернії, перша поділялася на три провінції: Кременчуцьку, до якої увійшли землі Дніпровського пікінерного полку з центром у місті Кременчузі; Єлизаветградську, яка залишалася у своїх межах, а її правління тимчасово розташовувалося у фортеці Св.Єлизавети; Павлівську – із земель між Бугом та Дніпром. У них були відповідно розташовані Дніпровський пікінерний полк; гусарські – Долматинський, Македонський, Болгарський, Сербський, Молдавський, Волоський та Єлизаветградський полки, а також пікінерні – Інгульський та Угорський. При цьому Долматинський та Македонський полки були утворені з колишнього Жовтого, Болгарський та Сербський – з Чорного, інші – з таких самих полків, а Угорський із залишків Угорського, Молдавського і Волоського.

До Азовської губернії входили фортеці: Азов, Таганрог, Єнікале, Керч, Кінбурн, Дмитрія Ростовського з їх повітами; нова Дніпровська лінія, яка почала будуватися в серпні 1770 р. і складалася з Олександрівської, Петрівської та незакінчених Микитинської, Захарівської і Кирилівської фортець [15, с. 45]; Бахмут з повітом, до якого входила Слов'яносербія та Донецький пікінерний полк. Новоутворена губернія поділялася на дві провінції: Азовську з центром у фортеці Дм.Ростовського, до якої був приписаний Дмитрієвський козацький полк, та Бахмутську з центром у м. Бахмуті. В останній розташовувалися гусарські Слов'янський та Ілрійський (з колишніх Бахмутського та Сербського), Луганський пікінерний, Донецький та Самарський полки. Загальний центр Азовської губернії тимчасово був у фортеці Белівській на Українській лінії [22]. Землі Війська Донського, що формально увійшли до складу губернії, фактично залишалися автономним утворенням в її межах [23], але приазовські території російський уряд не передав Війську, а утворив Азовський та Таганрогський повіти, які разом з фортецею Дм.Ростовського і її округом були включені до складу Азовської губернії [24].

Після знищення Запорізької Січі, 20 жовтня 1775 р. був виданий новий наказ про межі Азовської та Новоросійської губерній. Терени Січі, п'ять сотень Полтавського та дві сотні Миргородського полків, відійшли до Новоросійської губернії [15, с. 47]. До Азовської губернії були додатково віднесені містечка

Старі й Нові Водолаги та місто Тор із його повітом, що входили раніше до Слобідсько-Української губернії [10, с. 56].

У наступних 1776-1777 рр. з Азовської губернії до Новоросійської передавалися Кінбурнський півострів і територія від Дніпра до Бугу, а до Азовської – землі Війська Запорізького на схід від Дніпра і містечка Поток та Омельник Полтавського полку [15, с. 47].

Із 1776 р., замість тимчасового військово-адміністративного устрою, запроваджувалася загальноросійська адміністративна система провінцій та повітових установ [12, с. 123]. Новоросійська губернія на кінець 1776 р. складалася з Кременчуцького повіту, Єлизаветградської провінції (Єлизаветградський, Крюківський, Катерининський повіти), Полтавської провінції (Полтавський і Новосенжарівський повіти), Слов'янської провінції (Слов'янський, Саксаганський та Інгульський повіти), Херсонської провінції (Херсонський, Кизикерменський й Новопавлівський повіти); Азовська – з Катерининської й Бахмутської провінцій, Торського, Ростовського, Таганрозького та Азовського повітів, Нової Дніпровської лінії, Керчі і Єнікале, а також повітів, утворених на запорізьких землях: Самарського, Кінсьководського, Кальміуського, Барвенковостінського, Протовчанського і землі Війська Донського [11, с. 56-58].

Якщо територіально межі губерній не змінювалися до 80-х рр. XVIII ст., то внутрішній поділ зазнавав певних. Річ у тому, що склад губерній 1776 р. не відповідав невеликій кількості мешканців краю. Тому в 1778 р. Азовська губернія, за винятком землі Війська Донського, Керчі та Єнікале, була розділена на дев'ять повітів, центрами яких стали Катеринослав I, Царичанка, Павлоград, Маріуполь, Белівська та Олександрівська фортеці, Таганрог, Бахмут і Тор [13, с. 26]. Наприкінці 1781-1782 р. з Бахмутського повіту у Куп'янський Воронежської губернії була передана слобода Мостки, а з нього до Торського повіту – слободи Ямпіль (між р. Дінцем і Чорним Жеребцем) [25] та Крива Лука [11, с. 58-59].

Незважаючи на прагнення уряду якомога швидше заселити цей край (численні накази, надання пільг, великі земельні наділи тощо), населення в Азовській та Новоросійській губерніях було замалим. За положеннями загальноросійського «Учреждения для управления губерний» (1775 р.) у губерніях повинно було бути 300-400 тис. осіб чоловічої статі (податного населення), а у повіті – 20-30 тис. [12, с. 123]. Тому, згідно з наказом від 30 березня 1783 р., ці дві губернії були об'єднані у Катеринославське намісництво [23, Т. XXI, № 15696]. Із колишніх 22 повітів було утворено 15, які були значно більшими за попередні. Так, з 1784 по 1796 рік фортеця Св. Дм. Ростовського, Нахичевань, вірменські та грецькі поселення, Таганрог і Азов, до Єйського лиману, увійшли до складу величезного Маріупольського повіту Катеринославського намісництва [4, с. 17].

Наступним заходом уряду був Указ від 13 липня 1785 року, що визначав межі Катеринославського намісництва з Київським, проводячи їх «від слободи Пустовойтової прямою лінією по р. Псьол, звідти до хуторів Глушакових Голтвянського повіту при урочищі Сухой Голтви в дачі м. Шишаки» [26]. У травні 1789 р. призначалося поділити «Градівський повіт за зручністю місцевого положення: що ближче до Полтави то приписати до цього міста, вміщуючи тут весь Кременчуцький та Голтвянський повіти» [27].

Крім того, після російсько-турецької війни 1787-1791 рр., до Росії відійшла територія між Бугом, польським кордоном та Дністром, яка, згідно з Указом від 26 січня 1792 р., під назвою Очаківської області у складі чотирьох повітів була приєднана до Катеринославського намісництва [23, Т. XXIII, № 17017]. Повіти не мали назв, але повітовими містами були Голта, Нові Дубосари, Гаджибей та Очаків [11, с. 62].

Внаслідок такого придбання Катеринославське намісництво ставало важко контролювати, тому 27 січня 1795 р. вийшов Указ Катерини II, в якому

зазначалося, що збільшення Катеринославського намісництва в майбутньому приведе до багатьох труднощів в управлінні ним, тому наказувалося утворити нову губернію з 12 повітів, окружними містами яких повинні були стати Вознесенськ, Херсон, Єлизаветград, Новомиргород, Богопіль, Тираспіль, при середній фортеці напроти гирла Батни, Оленськ (колишня Балта), Ольгопіль (колишній Чечельник), Умань, Катеринопіль (колишнє Камніблото), Чигирин та Черкаси [28]. Указом від 10 травня 1795 р. було відкрито Вознесенське намісництво у складі трьох округів, що відійшли від Катеринославського намісництва, Очаківської області, отриманої від Порти і частини, яка залишилася від Брацлавської губернії. Вказана територія розділялася на 12 повітів: Вознесенський, Херсонський, Єлизаветградський, Новомиргородський, Богопільський, Тираспільський, Оленський, Ольгопільський, Уманський, Катеринопільський, Чигиринський та Черкаський [29]. Замість Новомиргородського, Херсонського та Єлизаветградського повітів Катеринославському намісництву передавалися два повіти з Київського намісництва – Хорольський та Миргородський. У першому налічувалося 1 місто, 45 сіл, 16 слобід, 18 висілків, 66 хуторів, а в другому – 1 місто, 9 містечок, 34 села, 16 висілків, 2 хутори [27, с. 6-9, 10-14].

Питання про кордони нового та інших намісництв залишалося на розсуд та узгодження генерал-губернаторів, які повинні були подати відповідні документи про це в Сенат [28]. Це, в свою чергу, згодом викликало багато непорозумінь на місцях через відсутність чітких меж. Іноді вони існували у формі лише усної домовленості між губернаторами.

12 грудня 1796 р. за Указом Павла I Катеринославське, Вознесенське намісництва та Таврійська область були об'єднані у Новоросійську губернію [30]. Її склад був визначений у цьому ж році 22 грудня у складі Катеринославського, Єлизаветградського, Ольвіопольського, Тираспільського, Херсонського, Перекопського, Сімферопольського, Маріупольського, Ростовського, Павлоградського, Костянтиноградського та Бахмутського повітів. Цей Указ був підтверджений навесні 1797 р. Указом про знищення Вознесенської губернської межевої експедиції й передачі справ Новоросійському губернському землеміру [31]. Центром губернії стало місто Катеринослав, перейменоване за Указом від 22 грудня 1797 р. у Новоросійськ [23, Т. XXIV, № 18288]. У цей же час фортеця Св. Дм. Ростовського з новим своїм форштадтом на Долманівці (Солдатська слобода) вперше була названа містом Ростовом, а місцевість навкруги з переважною частиною земель Чорноморського війська, Нахичеванню, Таганрогом, Азовом і Кагальником склали Ростовський повіт нової губернії [4, с. 17].

Отже, в 1796-1802 рр. Новоросійська губернія займала територію від Дністра до Кубані, включаючи Кримський півострів і Передкавказзя із землею Війська Чорноморського. Керувати такою адміністративно-територіальною одиницею було дуже складно. Тому 8 жовтня 1802 р. її було поділено на три нові губернії: Катеринославську, Миколаївську і Таврійську, незважаючи на брак населення в них. Річ у тому, що уряд мав усі підстави сподіватися на швидке заселення регіону [32].

Катеринославська губернія утворювалася спочатку в складі 6 повітів: Ростовського, між гирлом Дону і Азовським морем, Катеринославського, Новомосковського, Павлоградського, Бахмутського і Маріупольського, без територій на захід від річок Берди й Кінської [32]. Пізніше був створений Олександрівський, до складу якого увійшов Маріупольський повіт і який розташовувався між Дніпром, Таврійською губернією і землею Війська Донського; Слов'яносербський, між лівим берегом Дніпра й межами Полтавської, Харківської і Воронезької губерній. До нього увійшла частина Бахмутського повіту. Верхньодніпровський повіт розташовувався на правому березі Дніпра [3, с. 41].

Миколаївська губернія у 1803 р. була перейменована на Херсонську і скла-

далася з Херсонського, Тираспільського, Ольвіопільського і Єлизаветградського повітів [32, с. 174]. У 1806 р. до неї додавався Олександрійський повіт, розташований на лівому березі Бугу, між ним, Дніпром та межами Катеринославської губернії [3, с. 41].

Таврійська губернія була поділена на сім повітів: Сімферопольський, Перекопський, Феодосійський, Євпаторійський, Дніпровський, Мелітопольський й Тмураканський (колишній Фанагорійський), з приєднанням до нього земель Війська Чорноморського [32, с. 174]. Надалі відбувалися деякі зміни у назвах повітів, але ж їх межі не змінювалися.

Взагалі, після 1806 р. зовнішні межі Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній залишалися незмінними аж до кінця вказаного періоду, тобто до 50-х рр. XIX ст. Зміни відбувалися тільки всередині губерній, але ж і вони були незначними. Так, Одеса, Херсон, Таганрог й Феодосія були виділені в особливі градоначальництва через їх значення як чорноморських портів. У 1807 р. до Таганрогського градоначальництва були включені Ростов, Нова Нахичевань і Маріуполь. В іменному Указі від 31 листопада 1807 р. барону Кампенгаузену (Таганрогський градоначальник) читаємо: «Його імператорська величність, визнавши важливість Ростова, Нахичеваня і Маріуполя для користі Таганрогської торгівлі, переводить їх у підлеглисть по торговій та карантинній частині відомству Таганрозького градоначальника» [4, с. 17]. Отже, Таганрог став адміністративним центром.

Після 1783 р. у краї особливо активно розгорнулася діяльність по утворенню адміністративних центрів. 10 лютого 1784 р. вийшов спеціальний Указ: укріплення Дніпровської та Української ліній «фортецями більше не вважати, ... перетворюючи їх у внутрішні міста і посади» [10, с. 147]. Таке ж рішення було прийнято й до Бахмута, Тора, Ізюма, Самарського ретраншаменту і Переволочни [13, с. 20, 27, 32]. На цей рік регіон налічував 18 міст й 26 містечок, із населенням 13762 осіб чоловічої статі, у 1787 р. – вже 16668 осіб [13, с. 32], а у 1792 р. – 20 міст, 36 містечок, 362 державних поселення та 2168 поміщицьких з населенням 449442 осіб чоловічої статі [33]. Взагалі міське населення побільшало з 9937 до 16105 чоловіків або з 4,2 до 5,7% всього населення [11, с. 158]. Лише у новоутвореному Катеринославі II у 1793 р. нараховувалося 2524 осіб чоловічої статі, [34]. Крім того, є відомості, що у 1795 р. в Маяках на 159 дворів було 637 чоловіків та 620 жінок проти 304 чоловіків у 1763 р., в Райгородку на 377 дворів – 1263 чоловіка та 1286 жінок проти 66 чоловіків у 1763 р. [11, с. 116]. Але, незважаючи на загальне збільшення, були й деякі винятки. Так, в Олександрівську, де у 1782р. було 375 осіб чоловічої статі і у фортеці відповідно 901 особа, на 1788 р. налічувалося вже 626 осіб, а в 1795 р. лише 395 осіб. Це пояснюється суворим кліматом, неврожайами та епідеміями хвороб, які зупинили переселення населення [13, с. 54]. Такий же процес відбувався й у Катеринославі I.

На відміну від попередніх років, у 50-х рр. XIX ст. спостерігається значне збільшення міського населення Південно-Східної України: з 5% від загальної чисельності населення на початку XIX ст. міське населення збільшилося до 13% у середині XIX ст., тоді як по всій Україні мешканці міст досягли 13,2% лише у 1897 р. [16, с. 23]. Та незважаючи на кількісні зміни міського населення, міста розвивалися досить повільно [35].

Варто окремо сказати про землі Війська Донського, яке у 1775 р. входило до складу Азовської губернії на правах автономії. На початок XIX ст., за даними «Топографічного опису», ці землі межували «на півночі частково з Катеринославською губернією, Слобідсько-Українською, Саратовською та Воронежською губерніями, на півдні – з Таврійською і Кавказською, на сході – частково з Астраханською, і на заході – з Катеринославською губерніями» [36]. У 1802 р. тут були утворені Черкаський, Пермський, Донський, Другий Донський, Усть-

Ведмедицький, Хоперський, Донецький, Міуський округи та Калмицьке кочів'я, а у 1803 р. Олександр I пожалував Війську землі «...по річках Єї, Ельбудзі, Кагальнику, Чубурці та Чубуру і суходольних кордонах до Азовського моря» [36, с. 22-24].

Адміністративного устрою Слобідської України торкнулися всі загально-російські адміністративні реформи. Із утворенням у 1764 р. губерній землі проживання слобідських козачих полків увійшли до складу Слобідсько-Української губернії, повіти якої отримали назви відповідно до назв полків, але межі цих повітів здебільшого не співпадали з їх розташуванням. У 1783 р. вона була перейменована у Харківське намісництво, яке поділилося на: Харківський, Чугуївський, Вовчанський, Золочівський, Валківський, Охтирський, Краснокутський, Богодухівський, Сумський, Миропольський, Білопільський, Лебединський, Недригайлівський, Хотимизький і Ізюмський повіти [37], а на рубежі століть – у Харківську губернію.

Отже, в історіографії проблеми майже повністю відсутній державно-правовий підхід через характер держав, до складу яких входила Україна, та історичну спрямованість досліджень.

Історики XIX ст. розглядали адміністративно-територіальний устрій Південно-Східної України, але здебільшого з географічного погляду (А. Скальковський), рідко торкаючись наслідків розповсюдження загальноросійського устрою (Ю. Готьє). Саме тоді були закладені засади і джерелознавчого підходу, вивчення архівних матеріалів (Я.П. Новицький). До недоліків періоду можна віднести неточності у датах заснування населених пунктів, відсутність аналізу адміністративно-територіальних змін у регіоні і те, що обрана тема не була самостійним предметом дослідження.

У XX ст. цей аспект все частіше привертає увагу дослідників (О.І. Дружиніна, В.М. Кабузан, В.І. Редько). Уважне ставлення до джерел, аналіз попередніх розробок, цифрові показники стають характерними для історіографії періоду. Міста стають предметом досліджень, але як центри класової боротьби та промислового розвитку.

У період незалежності нашої держави серед дослідників простежується прагнення до аналізу зробленого у попередні часи, висвітлення не вивчених раніше питань, перегляду причин багатьох процесів. В історіографії 90-х рр. XX ст. спостерігався жвавий інтерес до історії Степової України взагалі, та її адміністративно-територіального поділу зокрема. Вагомим внеском стали праці істориків-краєзнавців, які на підставі нових архівних джерел, детально досліджували поставлене питання в різних територіальних та хронологічних межах. Саме в їх роботах зустрічаються елементи державно-правового підходу: досліджуються відносини центральної та місцевої влади, їх компетенція, зміст і значення адміністративних реформ у регіоні.

Висновки

Отже, на територію Південно-Східної України з другої половини XVIII ст. поширюється загальноросійський адміністративно-територіальний устрій, який зовсім не враховував специфіку та традиції регіону. Вони полягали в полковосотенному поділі території, існуючих межах між адміністративно-територіальними одиницями, оборонному значенні та статусі укріплених поселень і фортець, козацькому демократизмі та самоврядуванню на місцях. Адміністративні реформи царської Росії в регіоні були пов'язані з її імперським характером та зі змінами, які відбувалися у міжнародних відносинах того часу.

Із трьох видів губерній, в залежності від характеру перетворень, губернії, що утворювалися на окресленій території, відносилися до тих, у яких змінювалися як губернські, так і повітові межі. Це свідчить про високу інтенсивність

перетворень того часу та увагу до них. За цей час відбулося кілька значних адміністративних реформ: у 1775 р., коли було створено Азовську й скорочено Новоросійську губернії; в 1783-1784 рр. – при створенні Катеринославського намісництва, та в 1802 р. при створенні з Новоросійської трьох губерній: Катеринославської, Херсонської та Таврійської. Інші перетворення були тимчасовими або незначними.

Складовою адміністративних реформ цього періоду було активне будівництво нових адміністративних центрів та розвиток уже існуючих поселень до необхідного рівня. У цей час міста змінили свій статус із військових укріплень на адміністративні та економічні центри. Міське населення зростало тут швидше, ніж у центральних регіонах України, але поступалося сільському населенню.

Варто вказати, що через віддаленість регіону від центру, складність територіальних перетворень, недостатню організованість влади на місцях, існуючі тут традиції самоорганізації населення та самоврядування, а також інші фактори, деякі розпорядження центральної влади, особливо щодо внутрішніх меж між адміністративно-територіальними одиницями, залишалися тільки на папері або тривали значно довше, ніж було передбачено. У цілому ж, до середини ХІХ ст. адміністративно-територіальний устрій Південно-Східної України був повністю приведений у відповідність до загальноросійського і з цього часу не відрізнявся від інших регіонів України.

Література:

1. *Ковалевский Е.* Геоностическое обозрение Донецкого горного края / Е. Ковалевский. – СПб.: Тип. заготовления гос. бумаг, 1829. – 86 с.
2. *Скальковский А.А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823 / А.А. Скальковский. – Одесса: Гор.тип., 1836, 1838. – Ч.1-2.
3. *Скальковский А.А.* Опыт статистического описания Новороссийского края / А.А. Скальковский. – Одесса: Тип. Нитче, 1850. – Ч.1. – 366 с.
4. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 г. – Екатеринослав: Изд-во Екатеринославского губ. стат. комитета в тип. Я. Чаусского, 1867. – 358 с.
5. *(Макарьевский) Феодосий.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав: Тип. Я.М. Чаусского, 1880. – Ч.1. – 575 с.; Ч.2. – 373 с.
6. *Кованько И.* Описание Харьковской губернии / И. Кованько. – Х.: Тип. Губ. правления, 1857. – 453 с.
7. *Новицкий Я.П.* Описание границ и городов бывшей Азовской губернии (Левобережная часть нынешней Екатеринославской) (1775-1783) / Я.П. Новицкий. – Александровск: Тип. при училище глухонемых, 1910. – 38 с.
8. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. Семенова-Тяншанского. – СПб.: Б. и., 1903. – Т. 7. – 518 с.; Изд-во А.Ф. Девриена, 1910. – Т. 14. – 982 с.
9. *Готье Ю.* История областного управления в России от Петра I до Екатерины II / Ю. Готье. – М.: Тип. Г.Лиснера и Д.Собко, 1913. – Т.1. – 471 с.
10. *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. / Е.И. Дружинина. – М.: АН СССР, 1959. – 277 с.
11. *Кабузан В.М.* Заселение Новоросии (Екатеринославская и Херсонская губернии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1858) / В.М. Кабузан. – М.: Наука, 1976. – 306 с.
12. *Редько Ф.О.* Адміністративно-територіальний устрій Південно-Українських земель в останній чверті XVIII ст. (1775-1796) / Ф.О. Редько // Питання історії народів СРСР. – Х.: ХГУ, 1967. – вип. 4. – С. 118-125.
13. *Тимофеев В.И.* Города Северного Причерноморья во второй половине

- XVIII в. / В.И. Тимофеенко. – К.: Наукова думка, 1984. – 219 с.
14. *Пирко В.А.* Города Донетчины в конце XVIII в. (по материалам описания Азовской губернии) / В.А. Пирко // *Летопись Донбасса: Краеведч.зб.* – Донецк: Дон. обл. краев-ий музей, 1994. – вып. 2. – С. 28-31.
15. *Пірко В.О.* Військово-землеробські поселення на Півдні України у XVIII ст. / В.О. Пірко. – Донецьк: ДонДУ, 1993. – 64 с.
16. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Б. Кравченко. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
17. *Панфьорова М.А.* Південно-Східна Україна наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. (формування адміністративної та соціально-економічної структури) / М.А. Панфьорова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2004. – 186 с.
18. *Пірко В.О.* Заселення і господарське освоєння Степової України в XVII – XVIII ст. / В.О. Пірко. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.
19. *Общая теория государства и права* / Под ред. М.Н. Марченко. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2001. – Т.1. – С. 290-291.
20. *Історія держави і права України: підручник* / За ред. А.С.Чайковського. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 196-197.
21. *Кабузан В.М.* Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. / В.М. Кабузан. – М.: АН СССР, 1963. – С. 113.
22. *Распоряжение о Новороссийской и Азовской губерниях (1775).* – Державний архів Дніпропетровської області, Ф. 648, оп. 1, Спр. 18337, Арк. 1-7.
23. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-ое.* – Спб.: Тип. 2-го отд., 1830. – Т. XX, № 14252.
24. *Дон и степное Предкавказье. XVIII – первая половина XIX в.: заселение и хозяйство* / Под ред. А.П. Пронштейна. – Ростов: Изд. Рост. университета, 1977. – Ч.1. – С. 71.
25. *Филарет Гумелевский* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Х.: Тип. Университета, 1858. – С. 157.
26. *Дела отходящие из Екатеринославского наместнического правления в Новороссийскую губернию.* – Центральний державний історичний архів в місті Київ, Ф. 1967, оп. 1, Спр. 16, Арк. 1, 3.
27. *О присоединении Хорольского и Миргородского уездов к Екатеринославской губернии.* – Державний архів Дніпропетровської області, Ф. 648, оп. 1, Спр. 46, Арк. 5.
28. *Изчисление сколько в Екатеринославской, Киевской, Черниговской губерниях ныне обитателей, сколько из них от одной в другую поступает для составления вновь созданной губернии и сколько потом в каждой из них и в новой губернии будет.* – Відділ рукописів ЦНБ НАН України ім. Вернадського, Ф.5, Спр. 415, Арк. 195.
29. *Ведомости к атласу Вознесенского наместничества.* – Російський державний військово-історичний архів, Ф.ВУА, Спр. 18333, Арк. 1-6.
30. *Указ Сената (копия) о делении государства на губернии, Вознесенского наместнического правления об отводе земель в уездах, рапорты чиновников об определении на службу.* – Російський державний архів давніх актів, Ф.276, оп.1, Спр. 339, Арк. 1.
31. *Указ Сената и Новороссийской губернской канцелярии об учреждении в Новороссийской губернии, отводе земли офицерам венгерского гусарского полка, сообщения херсонского уездного суда о купчих крепостях на землю.* – Там само, Спр. 332, Арк. 8.; *Указ Новороссийского губернского правления и переписка с Вознесенским губернским землемером о ликвидации Вознесенской губернии. Межевая экспедиция о порядке дел Новороссийскому губернскому землемеру, о штатах губернских учреждений, отводе земель.* – Державний архів Херсонської області, Ф. 14, оп. 1, Спр. 342, Арк. 5.

32. Дружинина Е.И. Южная Украина. 1800-1825 гг. / Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1970. – С. 174.

33. Материалы для Таврической и Екатеринославской губерний из Решетилловской архивной походной канцелярии князя Потемкина. – Відділ рукописів ЦНБ НАН України ім. Вернадського, Ф.5, Спр. 852, Арк. 58-64.

34. Указ Вознесенского наместнического правления и сведения о поселках. переименованных в города. – Державний архів Херсонської області, Ф. 14, оп. 1, Спр. 338, Арк. 27, 31.

35. Панфьорова М.А. Адміністративні центри Південно-Східної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. / М.А. Панфьорова // Правничий вісник університету «КРОК». – К., 2008. – Вип. 3. – С. 32.

36. Агафонов О.И. Область Войска Донского и Приазовье в дореформенный период / О.И. Агафонов. – Р-н-Д.: Изд. Рост. ун-та, 1986. – С. 22.

37. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 58.